

MÕNETI EHK KRIITILINE

Jan Kaus. Elu ja kirjandus. Tekste eesti kirjandusest 2004–2011. Saarde–Pärnu: Jumalikud Ilmutused, 2012. 187 lk.

Jan Kaus on südametunnistusega lugeja. Ta on üks neist tänuväärsetest inimestest, kes püüavad eesti kirjanduses toimuvast pidevalt üldpilti luua, ilmuval silma peal hoida ja – kasutades Kausi enda üht lemmiksõna – seda mõtestada. Nii mõnelgi korral on Kaus võtnud meedias enda kanda kirjanduse ja ühiskonna sidustaja, vahel isegi lepitaja missiooni.

Eelmisel aastal, peaaegu kümme-kond aastat pärast esimese esseekogu „Läbi Minotauruse” avaldamist, koondas Kaus oma rohkest artikliloomingust raamatuks üksteist kirjutist, mis on ilmunud aastatel 2004–2011 Loomingus, Sirbis ja Vikerkaares. Kõike-lubava pealkirjaga kogumikus „Elu ja kirjandus” ei selgitata kirjutiste valikupõhimõtteid ja jääb üle arvata, et mõni artikkel on pääsenud kaante vahele eelkõige väärrika käsitlusobjekti tõttu (Michel Foucault, Jaan Kaplinski), sellal kui mõne teise kirjatüki ülesanne on muuta raamatut mitmetahulisemaks (nõukogudeaegse funktsionääri ja lastekirjanduse tõlkija Vladimiri Beekmani mälestuste käsitlus).

Raamatu esimene artikkel on mu meelet kõige rabeledam ja viimane kõige tugevam. Esimeses artiklis, Foucault’ „Diskursuse korrale” kommentaariks kirjutatud heitlikuvõitu mõttearendustes püüab Kaus vaadelda lugemist isesuguse vabaduse-diskursusena. Elo Viidingut käsitlevas kirjutises tõdeb

ta, et kui Viidingu loomingust leitakse tavaliselt sotsiaalset mässu (mis on ammugi üks lääne ühiskonda integreeritud käitumistavasid), siis luuletus „Ühele häälele” näitab meile autori silmitsiseismist piiripealse kogemusega, omaenese „musta ööga”. Tõnu Õnnepalu hoiaku ühe põhijoonena näeb Kaus eemaldumist: seda nii geograafilisel kui ka ajalisel teljel, nii kunagi olnust kui ka praegu olevast. Eesti pisiproosas tuvastab Kaus eelkõige Asta Põldmäe ja Kalev Kesküla teoste põhjal jalutamispriinti (jalutamine lubab pisi-asju märgata) ning lepib sellega, et on „väikese kirjanduse” ajastu (lk 63). Kirjatükis „Mina, tegelane” rõhutab Kaus autobiograafilise kirjanduse hindamiskriteeriumidena tähenduslikkust, ilu ja üldistusjõudu: kui tähenduslikkus jääb täpsemalt määratlemata, siis lk 73 väidetust ilmneb, et omaelulooline kirjandus saab Kausi jaoks õigustuse ennekõike siis, kui sellest moodustub suur üldistus. Kalle Käsperi „Buridane” käsitledes tunnustab Kaus autori taotluste mastaapsust, Hando Runnelit ja tema „Karistamatuse”-luuletust vaadeldes aimab ta luuletaja soovi taanduda võitlusest ja tunnistada oma nõrkust. Kaplinski 70. sünnipäevaks kirjutatud loos „Tuues asju keele piirile” vaatleb Kaus lähemalt kolme enda jaoks eriti tähtsat lauset Kaplinski raamatust „Usk on uskmatust”. Beekmani mälestusi arvustades toob Kaus välja mälu valikulisuse ja selle, kuidas mäletamisest või unustamisest võib saada seisukohavõtt. Nullindate kirjandusest rääkides tõstab Kaus esile neid teoseid, millele Loomingu nullindate debati

eelkõnelejad pole tähelepanu juhtinud või mille autorid nad on unustanud, ja peatub mõnedel endale iseäranis tähtsatel luuletustel (Paavo Matsin, keda häirib, et autor on kõrvale jätnud Tartu avangardi, nimetab Kausi eelistusi meinstriimi paraadiks,¹ ja mitte õigustamatult: ka „unustatud” proosakirjanike seas, kellest Kaus räägib, pole ühtki nišiautorit). Raamatu viimases artiklis, Kausi panuses Loomingus arendatud mõttevahetusse Eesti eksistentsiaalsuse teemal, täpsustatakse mõistete „eksistentsiaalne”, „eksistentsiaalsus” ja „eksistentsialism” võimalikke kasutusalasid ning jõutakse järeldusele, et ehkki eestlane-olemise kaudu võib inimene ära tunda oma heidetuse ja olemise piirid, on eksistentsialistlik eluvaade siiski rahvuse kategooriast sõltumatu. Ehkki Mart Velsker on õigustatult kritiseerinud Kausi eristust „eksistentsiaalse” ja „eksistentsiaalsuse” mõistete vahel,² pean ma seda artiklit raamatu parimaks.

Milline lugeja on Kaus? Mu meelest tihti autori kavatsuse ja psühholoogias keskne, ehkki sealsamas püüab ta ära tabada ja silmas pidada ka üldisi tendentse („On väikese kirjanduse ajastu”, nullindatel „asetus paika eesti kirjanduse paljususe”). Juhan Viidingut analüüsivas artiklis viitab Kaus palju Slavoj Žižekile ja viimase kaudu Jacques Lacanile. Kahtlemata sobib psühhoanalüütiline lähenemine siin käsitusobjektiga, ent tegu on ka ajastu märgiga: artikkel on avaldatud 2004 ja tuleb meelde, kuidas 2003. aastal Hasso Krulli tõlkes ilmunud Žižeki „Ideoloogia ülev objekt” tõi kaasa väikese žižekliku lacanluse buumi. Lacanlikule mõtlemisele viitab Kaus korra ka hilisemas artiklis „Mina, tegelane”. Samuti tunneb autor sümpaatiat Michel de Certeau suhtes, kelle

ideed kahes artiklis abiks võetakse, aga mingeid raamatut läbivaid teoreetilisi konstruktsioone, millega Kaus oma lugemist toetaks, me ei leia, iga tekstiga tekib oma uus tõlgendusolukord.

Küll aga väitleb Kaus mitmete teiste eesti kirjanduse mõtestajatega; nagu Velsker ja Matsin tõdevad, on Kausi sagedasim väitluspartner Rein Veidemann, kellele tihti oponeeritakse, ent kelle väidetest vahel ka tõukutakse. Viidatavuselt järgmine kriitik on Tiit Hennoste; mitu korda tullakse Mihkel Muti, Berk Vaheri, Märt Väljataga ja mõne teise seisukohtade juurde. Neidki seisukohti kasutab Kaus kord lähtepunktina, kord illustreerivalt, kord neid ebamäärasemalt või selgemalt vastustades.

Paavo Matsin rõhutab Kausi arvustades tema leebust: Kaus laseks justkui kõigil käsitletavatel ujuda „parajalt soojas” akvaariumis.³ Tegelikult leiab kogumikust kriitilisi noote küll: Kaus nendib, et „Önnepalule võib mõnikord ette heita epateerimist ja efektitsevat tusatsemist” (lk 46) ja märgib Käsperi „Buridanide” puhul ära, et too eestlaste kirumisega liialdab. Käsperi tegelaskujule, kes inglise kultuuri halvustab, vastab Kaus isegi ebaproportsionaalselt pika ingliskeelsete kirjanike loeteluga. Aga kriitilisemad toonid sulanduvad tõepoolest üldisesse leplikkusse, timukas ega kirurg Kaus ei ole.

Tekstis leidub rohkesti ettevaatlikkusele viitavaid sõnu, nagu „tundub”, „mõneti”, „ehk”, „võiks öelda”, „justkui”. On see diplomaatilisus või tahtmatus lõplikult otsustada? Tuleb niisugune tahtmatus sellest, et Kaus kirjutab ise ilukirjandust? Võib-olla; aga samas teeb ise ilukirjandust ka (:):kivisildnik, nii et ilukirjanikud pole kriitikuna sugugi vennaksed või õeksed. Arvan, et Kausi *tundub*’ite ja *ehk*’ide puhul on

¹ Vt P. Matsin, Meister ja leebus. – Sirp 9. XI 2012.

² Vt M. Velsker, Palju kirjandust, palju kriitikat. – Vikerkaar 2013, nr 3, lk 110–114.

³ M. Velsker, Palju kirjandust, palju kriitikat, lk 110–114.

õiglane võtta arvesse seda nõrga relativisti positsiooni, mida ta jätkuvalt rõhutab. Ka selles raamatus mainib Kaus väärtustavalt Richard Rorty ironismi ja räägib sellest, kuidas nõrk relativist saab „lõplike määratluste eest põigelda, nende suhtes umbusku säilitada ja nii ehk leida oma põiklemistes kindla-meelsuseks kasvavat ettevaatlikkust” (lk 116). Nõrga relativisti positsioon on mulle sümpaatne ja ma ei arva, et selliselt positsioonilt lähtuv kriitika tooks kaasa autorite nii drastilise eneseimetluse eskalatsiooni, nagu Matsin seda oma arvustuses kirjeldab. Aga kargem toon kuluks kriitikule ära: ega siis kogu aeg pea rõhutama oma teadlikkust, et antud nähtust võib tõlgendada ka teisiti ja mõni asi ehk ainult mõneti tundub meile nõndamoodi.

Kausi tekstides on nõrgal relativistil tegelikult ka oma vastaspoolus: traditsiooniline, modernistliku suunaga kultuurikriitik, kes meie aega pealiskaudseks, infost ülekoormatuks ja nartsisistlikuks peab. Huvitav on vaadata, kuidas Kaus Önnepalust kirjutades märgib, et Önnepalu „eemaldumine väljendub ka ajalisel teljel ... veendumuses, et kõik mandub” (lk 41), ent hakkab paar lehekülge hiljem ise mandumiskujutlusi taastootma: „... võime ennast analüüsida on üha defitsiitsem. Üha enam ilmub avalikule väljale isikuid, kes kalduvad oma võimete piirastest hoolimata ajuti lausa suurusehullustusse” (lk 43). Hiljem viitab Kaus „tarbimispalavikule” (lk 61), samuti loeme, et see, „mis meid tänapäeval kurnab”, on „tarbetu info, kommunikatsiooni kuhjumine” (lk 74).

Artikkel nullindate kirjanduse kohta kannab pealkirja „Liiga palju paljusust”. Kas see peab olema iroonia või etteheide? Mine sa võta kinni. Artikli esimeses pooles iseloomustab Kaus nullindaid kui „aega, mil asetus paika eesti kirjanduse paljusus. Ja seda nii huvitava autorite kui heade teoste mõttes”

(lk 143). Samuti kinnitab ta: „Minagi eelistaksin, et paljususe fakti valguses hāgustuksid kirjanduse mõtestamise kese ja „kõledad ääremaad”” (sealsamas). Artikli lõpus aga näeme taas, et kirjanike „niigi hāgustunud” silmapiir teeb autorile muret: „Üha enam annavad tooni siia-sinna reisikirjakesed, krehvtised ja kuulsad elulookesed, muljelisus ja musta pesu näkku, mille puhul on üha raskem eraldada teri sõkaldest” (lk 157). Niisiis ilmneb pinge relativisti ja piiritõmbamisi igatseva kultuurikriitiku vahel sellesama artikli sees. Rängeid otsustamisstandardeid, mille järgi teri sõkaldest eraldada, Kaus ei manifesteeri, küll aga avaldab ta arvamust, et „kirjanduse rolliks peaks jääma eelkõige poeetiline retk inimese ja maailma nähtavate kihtide taha, pimeduse südamesse” (lk 157).

Aga nüüd tuleb mu arvustuse karmim osa. Kui vaadata tekste keele, stiili ja argumentatsiooni sidususe seisukohast, saab selgeks, et mitmel pool oleks olnud vaja toimetaja kätt. Tõsiasi, et tekstid on varem ajakirjanduses ilmunud, ei tähenda veel, et need peaksid otse sel kujul raamatusse minema. Raamat on ikka tõsisem tük, iseāranis esseede valikkogu, mida mõni lugeja võib võtta autori esseistikaalase visiitkaardina. Võib-olla on toimetajat iseāranis vaja produktiivsetel autoritel, kes pigem toodavad uut kui analüüsivad vana.

Millele oleks siis pidanud enne raamatu ilmumist tähelepanu pöörada? Eeskätt keelelisele liiasusele, olemuste paljundamisele, mis mõtte täpsustamise asemel hoopis raskendab lugemist. Olgu, lugeja neelab alla arvukad parallelismilaadsed moodustised, nagu „ei taha/oska/suuda” (lk 23), „jutu lähte- või pigem tõukekohaks” (lk 49), „saaks ja tuleks”, „kõrval/asemel” (mõlemad lk 73), „otsa- või servapidi” (123), „mārgiline ja tähenduslik” (lk 156). Neelab alla ka selle, kui autor ei ütle, et tekstid

liigutasid ta meelt, vaid et nende „lugemise võib liigitada meeleliigutust tekitanute hulka” (lk 155). Mõnikord aga hargnevad mõttekäigud sedavõrd keerutavateks sõnajadadeks ja informatiivsed ivad jäävad teksti verbaalsele massile nii kõvasti alla, et lugeja kurvastab. Toon näite lausest, mis mitmes kohas omaenese raskusest rebeneb:

„Kui kirjanikud saavad ja tahavad kirjandust kontrollida (Foucault: „Mida muud on „kirjanike” „kirjutus” kui [...] allutamissüsteem...”, lk 36) – olles näiteks samaaegselt kriitikud, toimetajad, kirjandusloo autorid või sellest kõigest eemal, rääkida „kõrvaletõrjutusest” ning osavalt unustada need korrad, kui „kõrvaletõrjutusest” kõnelemine on tõstnud tõrjutu välja keskele – ning alluvad omaloodud kõnelaadilisele distsipliinile enamasti vabatahtlikult (mis paneb imestama, kuna kirjanikud peaksid ideaalis olema ju „keeletundlikud”), siis lugejat – tõsi, „lugeja” tähendab ju alati tegelikult „lugejaid” – ei suuda keegi täielikult kontrollida, lugemist ei ole võimalik jälgida, sest lõviosa lugemise jälgedest kujundavad meelelaadi ja -olu või toimivad hoopis konkreetsemalt: avalduvad kas muus registris, ajalisruumilise nihkega jne” (lk 14).

Näeme siin parenteesi parenteesi otsas; arvukad kiilud ja põimed hajutavad autori tähelepanu, sõnastus muutub segaseks, osalause te grammatilised vormid lähevad omavahel sassi (ilmselt soovis autor öelda „rääkides „kõrvaletõrjutusest”). Kõigele lisaks ilmub lõpus ka üks vale ühildumine (alus on „lõviosa”, öeldis „kujundavad”).

Või võtkem lause: „Niisiis p(a)istab silma korduvalt kinnitatav distants praeguse heaolu – mis võimaldanud ka väikese reisi Belgiasse – aadressil” (lk 41). Kui silmap(a)istmine tundus autorile ka hea leid, siis „distants millegi aadressil” pole korrektne reksioon. Kohati hakkab silma jutumärkide üleküllus, teiste seast leiab ka sellise näi-

dislibastuse nagu „nn „kivisildniklik” „skandaal”” (lk 21).

Mõnes kohas mõjub sõnastus lihtsalt veidralt: „Ning tundub, et poeetiline väljenduslaad, mis ühtlasi väldib nii kuivust kui lopsakust, sobib igati esindama ja vahendama meie aja ilukirjanduse suurt romantikut” (lk 46). Kas väljenduslaad (millega mõeldakse ilmselt stiili) esindab ja vahendab autorit? Intonatsioon vahendab näitlejat, mängustiil vahendab pianisti?

On kohti, kus argumentatsioon on ebajärjekindel või jookseb sõlme. Näiteks Foucault’essees pakub Kaus, et „lugemist ei tajuta enam sedavõrd olulisena kui kirjutamist”, ja küsib siis, kas see ei tulene „intuiitiivsest viisist käsitleda kirjutamist keele säilimisel ja elulisusel olulisemana lugemisest”. Edasi loeme: „Selline mõtteviis on aga modernistlik, näidates seega, et postmodernistlikeks nimetatavad mõtteviisid on siiani suures, peamiselt sisulises osas paberile jäänud” (kõik lk 9). Postmodernismi justkui vastandatakse modernismile, mis eelistab kirja, ent kui postmodernistlikud mõtteviisid on siiani jäänud paberile, st eksisteerivad samuti eelkõige kirjas, siis on nemadki ju osa modernistlikust mõtteviisist: me saame neist teada tänu modernistlikule kirja eelistavale mõtteviisile.

See vormikeskne kriitika ei hakka vaidlustama autori väidete sisulist usutavust, mis oleks hoopis muud laadi arutelu. Aga kui kinnitatakse, et Kaplinski on „üks neid väheseid, kes on püüdnud teatud metoodilisuse või vähemalt järjekindlusega kirjeldada teadvuse „keerulist ühtsust”” (lk 120), siis vajaks küll täpsustamist, mida see „üks väheseid” tähendab. Kui me arvestame teadvuse probleemidega tegelevate inimeste hulka, siis kas üks väheseid kirjanike seas? Eesti kirjanike seas?

Ühesõnaga, mitmel pool tekkis mul ikka sama küsimus: toimetaja, kus sa olid? Miks sa autori maha jätsid?

Raamatut reklaamitakse netis lausega: „Kui te Jan Kausi ei tea, siis vahetage planeeti.” Mul on hea meel, et ma planeeti vahetama ei pea. Ma tean Jan Kausi ja tean, et kõike seda, mis tema

tegemiste ja kirjutiste juures tähtis on, mu praegune kriitika ei riku.

MAARJA KANGRO